

du [Kânem] Bornû: *Chronologie et histoire d'un royaume africain*, Wiesbaden 1977; a.mlf., "Royaumes et peuples du Tchad", *Histoire générale de l'Afrique: IV, l'Afrique du XIIe au XVIIe siècle*, Paris 1991, s. 265-292; B. M. Barkindo, "Le Kanem-Borno: ses relations avec la Méditerranée, le Baguirmi et les autres états du bassin du Tchad", *Histoire générale de l'Afrique: V, l'Afrique du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris 1999, s. 577-602; R. W. July, *Histoire des peuples d'Afrique* (trc. Prosper v.d.g.), Paris 1977, I, 108-115; II, 51-56; M. Hiskett, *The Development of Islam in West Africa*, London-New York 1984, s. 59-67; C. Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire des origines à la colonisation*, Paris 1993, s. 245-247; M. -A. de Montclos, *Le Nigéria*, Paris 1994, s. 21; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Müna-sebetine Âit Belgeler", *TD*, sy. 23 (1969), s. 112-114; D. D. Cordell, "The Awlad Sulayman of Libya and Chad: Power and Adaptation in the Sahara and Sahel", *Canadian Journal of African Studies*, XIX/2, Ottawa 1985, s. 319-343; Emîn Tevfik et-Tîbî, "Kânim-Bornû bi's-Sûdânî'l-evsaṭ fi'l-'aṣrî'l-vasîṭ 'alâkât târîhiyye 'arîket bi'l-'Arab ve'l-müslimîn", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, sy. 37, Bağdad 1988, s. 115-127; G. Yver, "Kanem", *El² (Fr.)*, IV, 563-565.

AHMET KAVAS

KÂNİMÎ

(الكانمي)

Şehu Muhammed el-Emîn
b. Muhammed Ninkâh el-Kânimî
(1775-1837)

Bornu şehuları hânedanının kurucusu.

Fizan'ın merkezi Murzuk'ta (Merzûk) doğdu. Şeyh Laminû adıyla da bilinir. Babası Kânim'in Mao şehrinden gelen âlim bir kimseydi. Eğitimi Murzuk ve Bornu'da tamamladıktan sonra 1790'da hacca gidip birkaç yıl Hicaz bölgesinde kalarak bilgisini arttırdı ve âlim kişiliğiyle tanındı. Ülkesine dönünce Bornu'da Ngala emîrinin kızıyla evlendi ve Kâdiriyye tarikatına intisap ederek zamanla bölgede siyasî ve dinî bir güce kavuştu.

XIX. yüzyılın başlarında Osman b. Fûdî'nin liderliğindeki Fûlânîler, Benî Seyf hânedanından Sultan Ahmed'in hâkim olduğu Bornu'ya saldırarak Nguru'yu aldılar. 1808'de Bornu'da Benî Seyf tahtına çıkan genç sultan (may) Dûneme b. Ahmed, Fûlânîler'in eline geçen eski başşehir Birni N'gazargamu'yu geri alabilmek için Kânimî'den yardım istedi. Kânimî, Kanembular'la Şuve Arapları'ndan oluşturduğu özel ordusuyla şehri kurtardı (1809) ve bu zafer sebebiyle Benî Seyf hânedanı üzerinde büyük bir nüfuz kurarak Bornu'nun gerçek hâkimi konumuna geldi.

Kânimî, Fûlânîler'le yaptığı savaşı kazandıktan sonra Benî Seyf ordusunun da yardımıyla düşmanı Bornu'dan sürdü. Bunun üzerine sultan kendisine "şehu" (şeyh) unvanı ile birlikte büyük bir arazi verdi. Ancak Kânimî'nin nüfuz ve şöhratinin artmasından rahatsız olan Bornu'nun ileri gelenlerinden bazıları, onun sözünden dışarı çıkamayan Dûneme'yi tahattan indirerek yerine amcası Muhammed Neclerûmâ'yı getirdiler (1811). Fakat Kânimî yeni sultanla anlaşamadığı için Dûneme'yi adamlarının da desteğiyle 1813'te yeniden tahta çıkardı. Bu gelişmelerden sonra daha da güçlenen Kânimî 1814'te yakın çevresini yanına alarak kendi kurduğu Kukava'ya yerleşti ve ülkeyi oradan yönetmeye başladı; sultanın ikamet ettiği Nguru ise sözde merkez olarak kaldı. 1820'de Kânimî'nin baskısından bunalan Dûneme, Bornu'ya saldıran Bagirmi emîriyle gizlice iş birliği yaparak ondan kurtulmayı planladı. Fakat durumu önceden haber alan Kânimî birliklerini savaş alanından çekti ve düşmanla bizzat karşılaşmak zorunda kalan sultan çarpışmalar sırasında öldü; bu arada Kukava da kısmen yıkıldı. Dûneme'nin yerine kardeşi İbrâhim geçirildi ve devletin idaresi yine Kânimî'nin elinde kaldı.

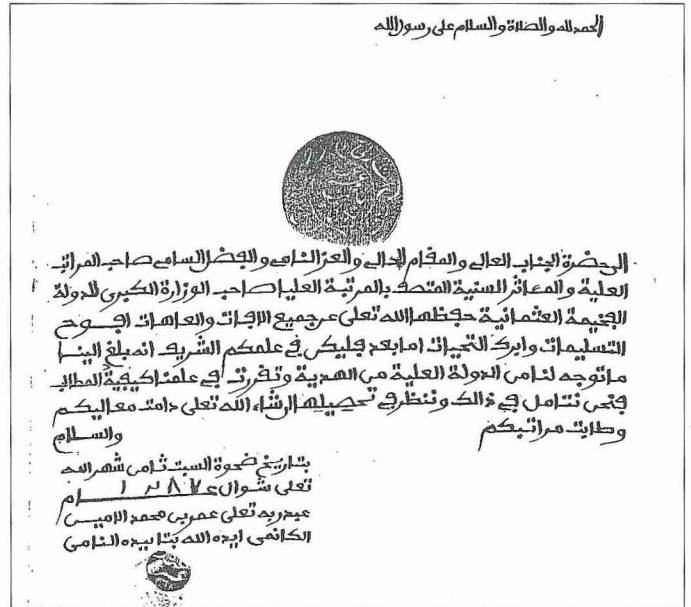
1821-1824 yılları arasında Bagirmi'ye karşı düzenlediği seferlerle güney sınırını güven altına alan Kânimî, 1825'te Bornu'nun batı tarafındaki Fûlânîler'e karşı saldırıya geçti ve bir süre sonra anlaşmaya vardı; ancak Fûlânîler ile Bornu arasındaki karşılıklı saldırılar 1827 yılına kadar devam etti. Kânimî 1826'da Katagum ve

Hadejia emirliklerini alarak Kano sınırına kadar ilerledi. Fakat ertesi yıl Hadejia ve Katagum bölgelerini, Sokoto'yu başşehir yaparak Nijerya Fûlânî Devleti'ni en geniş sınırlarına kavuşturan Muhammed Bello'ya bırakmak zorunda kaldı ve ancak bu suretle iki devlet arasında anlaşma sağlandı. 1830'da, Kânimî'nin yıllardan beri ortadan kaldırmaya çalıştığı Ticâniyye tarikatının Bilâdüssûdan'da yayılmasına ön ayak olan ve ileride Tekrûr (Tukulôr) Devleti'ni kuracak olan el-Hâc Ömer hac dönüşü Bornu'ya geldi ve burada bir müddet kaldı. Kânimî önceleri ona karşı eski düşmanca tutumunu sürdürdüysen de ziyaretinin sonuna doğru kendisine büyük bir yakınlık gösterdi. Kânimî'nin sebebi anlaşılabilen bu tavır değişikliği el-Hâc Ömer tarafından şeyhi Seyyid Ahmed et-Ticânî'nin kerametine bağlanmıştı.

1837'de ölen ve Kukava'ya defnedilen Kânimî, yaptığı esaslı idarî değişikliklerle Bornu Devleti'ni güçlendirirken nüfuzunu kaybetmiş olan mayların tükenen binyıllık yönetimine son verdi. Bunu yaparken gösterişli bir hânedan kurmamaya dikkat etti; bazı bölgeleri doğrudan yönetirken diğerlerini sadece vergi vermekle mükellef kıldı. Genelde idareyi altı kişiden meydana gelen bir heyetin danışmanlığıyla yürüttü ve inançlı bir müslüman olmasına rağmen Bornu içinde bir ihtidâ veya ıslah hareketine girişmedi. Avrupalılar'la iyi münasebetleri desteklemekle birlikte onların niyetleri konusunda ihtiyatlı davrandı.

Kânimî'den sonra yerine oğlu Ömer geçti. Bir ara tahtı kardeşi Abdurrah-

Kânimî'nin
oğlu Ömer'in
Sultan
Abdülaziz'e
gönderdiği
mektup
(BA, DUİT,
sene: 1288,
Dahiliye,
nr. 43982)

man'a bırakmak zorunda kaldıysa da tekrar idareyi ele geçirdi. Gerek Ömer gerekse ondan sonra Bornu'ya hâkim olan oğulları Trablusgarp vilâyeti üzerinden Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurdular. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı sultanına gönderdikleri çeşitli mektuplar bulunmaktadır (bk. bibl.).

Bir ilim adamı kişiliğine sahip olmasına rağmen Kânimî'ye bugün sadece *Naşî-hatü'l-hükkâm ehle'l-fehm* adlı küçük bir fıkıh risâlesi atfedilmekte ve Denham ile Hugh Clapperton'un 1828'de tercüme ederek seyahatnâmelerine aldıkları "Ne-sîmûs-sabâ" başlıklı bir kasidesi bulunmaktadır. Onun asıl dikkat çeken yazıları, bugün Nijerya'nın İbadan ve Zaria şehirlerindeki üniversitelerin kütüphanelerinde saklanan mektuplarıdır (Hunwick, v.dğr., II, 385-387). Bölgedeki önde gelen siyasi kişilere hitaben kaleme aldığı mektuplardan özellikle yıllarca savaştığı Fülânîler'in önderi Osman b. Fûdî ile oğlu Muhammed Bello'ya gönderdikleri önem taşımaktadır. Bu mektuplarda, onların cihad çağrılarını reddettiği ve Bornulu müslümanların eski geleneklerini sürdürmelerinin putperestlikten kaynaklanmayıp cahillikten ileri geldiğini söylediği ve bunun cihad yerine eğitimle halledilebileceğini belirttiği görülür. Bu arada Fülânîler'in yürüttüğü cihadın amacını aştığını ve onların aslında kendi devletlerinin topraklarını genişletmeye yöneldiklerini ileri sürer. Muhammed Bello onun iddialarına karşı *İnfâku'l-meysûr* adıyla bir risâle kaleme almıştır (Kahire 1384/1964).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DÜİT, sene: 1286, Dahiliye, nr. 42101; sene: 1288, Dahiliye, nr. 43982; BA, A.MKT, Umum Vilâyât, tarih: 25 C 1271, dosya nr. 185, vesika nr. 100; BA, Y.EE, nr. 30/332; *Le divân des sultans du [Kânem] Bornu* (nşr. ve trc. D. Lange), Wiesbaden 1977, s. 6; el-Hâc Ömer, *Tezkiretül'l-gâfilin 'an kubhî ihtilâfî'l-mü'minin* (nşr. ve trc. C. Gerresch-Dekais, *Bulletin de l'institut fondamental d'Afrique noire* içinde), XXXIX/4, Dakar 1977, s. 890-931; R. W. July, *Histoire des peuples d'Afrique* (trc. P. Adodo v.dğr.), [baskı yeri yok] 1977 (Editions Galignat), II, 51-56; L. Brenner, "Muhammad al-Amin al-Kânimi and Religion and Politics in Bornu", *Studies in West African Islamic History* (ed. J. R. Willis), London 1979, I, 160-176; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1982, s. 116-117, 132, 158-159; Sidi Mohammed Mahibou – Jean-Louis Triaud, *Voilà ce qui est arrivé Bayan ma waqa'a d'al-Hagg Umar al-Fûti*, Paris 1983, s. 26, 34, 65; Zakari Maikorema, "Les états de l'espace nigérien (VIIIe s.-XIXe s.)", *Culture et civilisation islamiques: le Niger*, Rabat 1988, s. 44; M. R. Lipschutz – R. K. Rasmussen, *Dictionary of African Historical Biography*, London 1989, s. 100-101; Madina Ly-Tall, *Un Islam*

militant en Afrique de l'ouest au XIXe siècle, Paris 1991, s. 98-100, 110-115; J. O. Hunwick v.dğr., *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*, Leiden 1995, II, 384-387; Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabi b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdü's-Sultan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osm.Ar.*, sy. 20 (2000), s. 9-35; Abdullahi Smith, "al-Kânemi", *EI²* (Fr.), IV, 565.

AHMET KAVAS

KANNEVCİ

(bk. SİDDİK HASAN HAN).

KANO

XI-XIX. yüzyıllar arasında hüküm süren bir Batı Afrika İslâm devleti, Nijerya Federal Cumhuriyeti'nde bir eyalet ve bu eyaletin merkezi olan şehir.

Nijerya'nın en büyük şehirlerinden ve ticaret merkezlerinden biridir. Jahara ırmağının kenarında deniz seviyesinden 480 m. yükseklikteki ovalık bir arazide kurulmuştur; şehrin nüfusu 3.169.000 (2001 tah.), Kano eyaletinin nüfusu ise 9.269.000'dir (2001 tah.).

Efsanelere göre şehrin adı, IX. yüzyılda burayı kuran Gaya kabilesine mensup Kano'dan gelmektedir. Daha sonra bölgeyi ele geçiren Hevsâlar burada biri Kano olmak üzere muhtelif şehir devletleri kurdular (bk. HEVSÂ). XII. yüzyılda etraflarıyla çevrilen Kano, Akdeniz kıyısından başlayarak Büyük Sahrâ'yı aşan Trablusgarp-Fizan-Kevâr kervan yolunun son durağını teşkil etmesi sebebiyle bir ticaret merkezi olarak da gelişti.

Kano'da İslâmiyet'in yayılmasında, XIV. yüzyılın ortalarında Mali Sultanlığı'ndan gelen Abdurrahman Zeytî başkanlığında ki kırk kişilik bir heyetin önemli rol oynadığı rivayet edilmektedir. Bölgede yeni dinin yayılmasına çaba harcayan ilk müslüman kral Ali Yaji b. Sâmiyâ (1349-1385), daha önce altında putperest tapınma törenlerinin yapıldığı büyük bir ağacı kestirerek yerine cami inşa ettirdi. Ali Yaji'yi takip eden kralların altısı yine mahallî dinlere mensuptu. Müslüman kral Yakubu döneminde (1452-1463) Batı Sudan'dan gelen müslüman tüccar ve ilim adamları Kano'da İslâm'ı yaymayı sürdürdüler. Yerine geçen oğlu Muhammed Rumfa (1463-1499) bölgedeki hükümdarların en güçlülerindendi; şehri imar etti ve surlarını genişletti; halka İslâm'ı öğretmek için

şu Tinbüktü'den gelen din adamlarını ve âlimleri buraya topladı. Danışmanlığını yapan Tilimsânî Muhammed el-Magilî'nin etkisiyle idarî işlerde İslâmî kuralların uygulanmasına büyük özen gösterdi. Sadece Kano'da değil bütün Hevsâ memleketlerinde etkili olan Megilî *Tâcü'd-dîn* adlı hükümdarlara görevlerini anlatan bir de kitap yazmıştı. Muhammed Rumfa döneminde hızlanan Sahrâ ticareti sayesinde Kano gelişti ve bir taraftan Bornu Devleti ile siyasi ilişkiler kurarken bir taraftan da Kuzey Afrika ülkeleri ve Mısır'la yakınlaşma sağlandı.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Sahrâ kervan yolunun denetimini ele geçirebilmek için Kano ile Katsina arasında uzun süren savaşlar oldu. Bu savaşlarda zayıflayan Kano, Bornu'ya vergi vermek zorunda kaldığı gibi Songay Sultanlığı'nın işgaline de uğradı ve ancak haraç ödeyerek bu durumdaki kurtulabildi; yüzyılın sonlarında ise diğer Hevsâ Devleti Kebbi'nin yönetimine girdi. Bir süre sonra bağımsızlığını ele geçirdi; fakat XVIII. yüzyılın başında Bornu tarafından tekrar vergiye bağlandı. XIX. yüzyılın başlarında Osman b. Fûdî'nin liderliğinde başlayan cihad hareketi neticesinde Fülânîler'in eline geçen (1807) Kano, Nijerya Fülânî Devleti'nin on dokuz emirliğinden biri oldu.

Kano, XIX. yüzyılın ortalarında bölgeye ulaşan İngiliz sömürgeciliğine karşı uzun yıllar direndiyse de Emir Aliya zamanında (1894-1903) işgal edildi. Şehrin sömürgecilerin hâkimiyetine girmesinden sonra mahallî yöneticilere sınırlı bir sorumluluk tanıyan "dolaylı yönetim" rejimi kuruldu. Sömürge yönetimi Kuzey Nijerya'yı Katsina'nın da bağladığı Kano dahil on iki eyalete böldü. 1956'da Batı ve Doğu Nijerya bölgeleri kendi hükümetlerini kurarken 1959'da da kuzey bölgesi kendi hükümetini teşkil etti. Bir yıl sonra ise bütün eyaletlerin katılımıyla 1 Ekim 1960'ta Nijerya Federasyonu kuruldu.

XVI. yüzyılda nüfusunun 60.000 civarında olduğu sanılan Kano'yu ilk defa 1824-1826 yılları arasında ziyaret eden Avrupalı seyyahlardan İngiliz Hugh Clapperton, şehri fazla miktarda Avrupa ve Kuzey Afrika ticaret malının pazarlandığı bir ticaret merkezi şeklinde anlatmaktadır. 1854'te buraya gelen Alman seyyahı Henri Barth da şehrin bir endüstri, dokumacılık ve dericilik el sanatları merkezi olduğunu söyler. Fransız seyyahı Charles Monteil ise 1891'de geldiği Kano'ya her yıl yüz binlerce tüccarın gelip gittiğinden